

K SOCIOLOGICKÝM PROBLÉMŮM PŘEMĚN NAŠEHO ZEMĚDĚLSTVÍ

Antonín Burian

Ústav práva a sociologie, PEF, VŠZ Brno

Anotace:

Zemědělství v našich zemích prošlo několika významnými etapami, jež různě strukturovaly zemědělskou populaci a modelovaly její sociální postavení. Jeho vznik z feudalismu je dán "pruskou cestou", vývoj v době I. republiky 1918 - 1939 převahou malovýroby a prvního stadia sociálního vývoje, existenčního minima. Doba "protektorátu" (1939 - 1945) s cenou zemědělských produktů akceptujících riziko černého trhu, dovolil posun do stadia druhého, naplňujícího potřebu MÍT to, co atraktivní vzory. Poválečný zlom, spočívající v nátlakové kolektivizace, sociální i ekonomické postavení zemědělců vrací na určitou dobu zpět. Výrazný růst kvalifikace a prostředky investované do moderní techniky a velkovýrobních technologií zvyšují efektivnost zejména JZD, jejichž pracovníci se v úrovni odměňování dostávají nad celostátní průměr a obsazují druhé i třetí stadium sociálního vývoje - orientované na atraktivní životní způsob. Současná situace je poznamenána jak snahou vrátit se k původnímu vlastnictví půdy i ostatního majetku, tak i neochotou přijmout návrat k neatraktivnímu životnímu způsobu soukromě hospodařícího zemědělce.

Summary:

The Czech agriculture has undergone several important stages which structured agricultural population in various ways as well as influenced its different social status. Its origin is in "the establishment through the Prussian way", the development in 1918 - 1938 is influenced by prevailing small-scale production and by the first stage of social development -- existential minimum. The period of Nazi occupation (1939-1945) when the prices of agricultural products followed the risks of "black market" enabled to enter the second stage that consisted of the desire TO HAVE, to have the same as farmer's attractive patterns. Post-war shift, characterized by forced collectivization, tended to bring back the social and economic status of farmers for a certain period. Significant growth of qualification and the means invested into modern techniques and large-scale-farming technologies increased the efficiency, especially in agricultural cooperatives. Their workers had higher level of remuneration than was the national one and they began to occupy the second and the third stage of social development -- oriented toward attractive way of living. Today's situation is influenced both by the effort to return back to the original ownership (of land and other property) and by unwillingness to accept the return back to in attractive way of life of private farmer.

Klíčová slova:

sociologie zemědělství, stadia sociálního vývoje, etapy vývoje sektoru

Key words:

sociology of agriculture, the stages of social development, the stages of development of the sector

Naše zemědělství nastoupilo do svého produktivního života tzv. pruskou cestou, tedy způsobem postupného, složitého, namáhavého a mnohageneračního vykupování

a osvobození se z feudálních pout. Dopad tohoto procesu do vztahu zemědělec versus jeho majetek (především půda) se pak odvíjel od zákona hodnoty věcí, již určuje p o t ř e b a , míra ú s i l í vynaložená k jejich dosažení a emocionální v z t a h . Všechny tři atributy hodnoty zde byly naplněny měrou vrchovatou. Společnost nevolníků, nacházejících se ve stadiu existenčního minima, tj. v prvním stadiu sociálního vývoje, se změnila ve společnost svobodných individuí - vlastníků, lišících se velikostí tohoto vlastnictví a vstupujících do druhého stadia, jednoznačně orientovaného potřebou M Í T , získávat a vlastnit více, zvelebit grunt a předat jej prvorozenému synovi. Tomuto cíli se pak podřizuje vše, včetně rodinných a společenských vztahů. (HOLEČEK, 1928, s.32)

Dochází ke vzájemnému odcizování jednotlivých vrstev zemědělského obyvatelstva. Vzniká řada tzv. úpadkových tvarů selského typu, jež skvěle popisuje jeden z největších našich sociologů I. A. Bláha: sedlák lakomec a vyřídouch a pak sedlák rozhazovač i sedlák furiant. Na druhé straně však vznikají celé vrstvy, "vykupující svou bídou růst majetku svých pánů - děvečky, pacholci a deputátníci." (HERBEN, 1907, s. 128)

Sociální struktura našich zemědělců však přesněji vyplyne z relativně spolehlivých statistických údajů:

Roku 1896 velikostní skupina zemědělských usedlostí s rozlohou do 2 ha z. p. tvořila 68,4% a do 20 ha z. p. výměry se vešlo plných 95,3% usedlostí. Průměrná výměra této usedlosti byla 2,34 ha z.p. Každá usedlost však představovala blíže nespecifikovaný počet pracovních sil, daný počtem práce schopných členů rodiny. Proto také usedlosti s výměrou do 2 ha představovaly vesměs doplňková hospodářství, na něž navazovala i jiná výdělečná činnost, nejčastěji ve stavebnictví, v kovoprůmyslu, ale i činnost řemeslnická, muzikantská a jiná.

Roku 1936, ve zcela nové situaci Československé republiky, pracuje v našem zemědělství 3.298.000 osob, přičemž již na jednoho pracovníka připadá 2,4 ha zemědělské půdy. (MICHEK, 1965 s. 37)

Základním sociálním problémem, spojujícím celé naše malozemědělství však zůstávala b í d a . To dokazuje celá řada skutečností: stálý úbytek malozemědělských usedlostí v Čechách, na Slovensku pak sílící vystěhovalectví (od roku 1920 do roku 1930 až 20.000 osob ročně, převážně z řad malozemědělců). Dalším důkazem je zadluženost a růst exekucí malozemědělských usedlostí: za 35 let "Rakouskouherska" (1868 - 1902) bylo v Čechách vydraženo 97.260 nemovitostí, za pouhé 4 roky v ČSR (1929 - 1933) bylo vydraženo 100.826 těchto nemovitostí. (ŘÍHA, 1946 s. 90) Neočekávaným zjištěním byla i fakta o zdravotním stavu dětí ze zemědělských rodin, jež předložil roku 1934 brněnský sociolog Tomáš Čep. Jeho průzkum prokázal vyšší procento podvyživených dětí v zemědělských a nikoliv v dělnických rodinách. Tato "nepochopitelná" skutečnost potvrdila, že zemědělská rodina žije zajišťovacím způsobem (snažícím se ušetřit a vytvořit si rezervu za každou cenu), kdežto život dělnické rodiny má charakter spotřební.

Zvrat do této situace přináší o k u p a c e a druhá světová válka. Protektorát Čechy a Morava je donucen ekonomicky přispívat "třetí říši" v diktovaném rozsahu. Odvody zemědělských produktů do říšských fondů nutí k zavedení přidělového hospodářství na úrovni "záchovné dávky". S potravinovými lístky a nedostatkem potravin vzniká automaticky i černý trh - s cenami vyvažujícími rizika s ním spojená. Zemědělec získává nové postavení - výrobce toho nejdůležitějšího pro přežití. Někteří tohoto postavení využívají, jiní zneužívají, někteří se bojí krutých trestů, jiní se projevují jako stateční spoluobčané, nebo dokonce vlastenci. Faktem je, že za protektorátu přišlo o život tisíce lidí právě z důvodu prodeje a distribuce potravin na černém trhu, ale další skutečností jsou údaje prokazující, že právě v letech 1940 - 1953 (tedy v době fungování přidělového potravinového systému) dochází k téměř k úplnému oddlužení zemědělských usedlostí (LOM, 1979) a že měnové reformy (1946, 1953) postihly zemědělce relativně nejvýrazněji.

Padesátá léta představují další zlomovou situaci:

- zahajuje se proces kolektivizace, združstevňování, boj o socialistického partnera socialistickému dělnictvu,
- od roku 1953 se ruší potravinové lístky a s nimi, byť postupně, odumírá i černý trh se zemědělskými produkty, jako významná šance na vylepšování ekonomické situace zemědělské rodiny.

Vzhledem k poválečné situaci vytvořivší sociální status zemědělce jako tvůrce životně nejdůležitějších hodnot i s přihlédnutím k historickému vývoji našeho zemědělství - byl vztah většiny zemědělců k propagované (a později prosazované) kolektivizaci negativní, nebo přinejmenším vlažný a plný pochybností. Poměrně úspěšněji se získával zájem malozemědělců, jimž se slibovalo rovnocenné postavení s tzv. "středňáky" a zabránění půdy statkářům, což fungovalo jako pozitivní motivace. Střední zemědělci však netoužili po spolčení s partnery, jež považovali za slabší, méně úspěšné a někdy i neschopné. Bylo třeba sáhnout k dalším nástrojům - k negativní motivaci: studium dětí, stavební a jiná povolení, ale i atraktivnější zaměstnání členů rodiny se začalo podmiňovat vstupem do JZD. V našem slovníku se objevil nový výraz "kulak", za něhož mohl být označen každý, kdo brzdil kolektivizaci. S kulakem se pak zacházelo jako s třídním nepřítelem: tedy zavřít, nebo alespoň vystěhovat! Sociální klima vesnice houstlo obavami z přicházejícího "kolchozního osudu", o němž legionáři první i druhé světové války leccos vyprávěli. V poslední fázi tohoto dění se otázky zúžily na jedinou: kdo bude stát v čele (pro chápání tehdejší malozemědělské society) tak obrovského kolosu? Osoba předsedy a návazně i obsazení představenstva sehrály namnoze roli faktoru zjednodušujícího nebo komplikujícího nejen založení, ale i fungování nově vzniknuvšího JZD.

A pak nastoupila cesta mnoha budovatelských činů, ale i chyb a omylů, jež zákonitě musejí přijít, když vedoucí pracovník není dostatečně kvalifikován a řadoví pracovníci nejsou dostatečně motivováni k potřebnému výkonu. Pracovní jednotka - jako nově formulovaná norma denního výkonu a na něj vztažené odměny, se dostává hluboko pod průměrnou mzdu v ostatních odvětvích národního hospodářství. Objevují se okresy v nichž 15 - 20% JZD

vykazuje "minusovou pracovní jednotku" - tedy ztrátu. Centrálně plánovaná a řízení ekonomika tyto situace do jisté míry vyrovnává, do značné míry si však družstevníci musejí pomoci sami: snižují svoji životní úroveň (legálně), nebo si pomáhají jinak (nelegálně).

Sociální status zemědělce hluboko klesá:

- Družstevník se stává "svobodně nesvobodným", aby jeho děti měly stejná "privilegia" jako ostatní, stává se špatně placeným zaměstnancem "na vlastním", s nímž nedisponuje.
- Zaměstnanec státního statku je na tom v této době relativně nejlépe: má zaručený plat (byť nízký) ale i třídní postavení d ě l n í k a .
- Nejhorší postavení je přiřčeno soukromému zemědělci. Je to někdo, kdo stojí mimo socialismus: tedy mimo "ujednocenou společnost", takže nemá práva jejího člena. Je třeba nad ním více dohlížet a trochu mu komplikovat život, aby se z něho nestal kulak.

Celá zemědělská populace je nucena v této době ke kroku zpět ve svém sociálním vývoji - a v značné části se vrací do stadia prvního - tj. existenčního minima.

Teprve druhá polovina šedesátých let přináší výraznější zvrat zejména do postavení družstevních rolníků. Nastupující politika "socialismu s lidskou tvář" dovoluje klást otázky, poukazovat na problémy, jež se před tím tajily a hledat i nacházet konstruktivní řešení. Prokazuje se nízká úroveň vzdělání řídicích pracovníků zemědělských družstev, jež z velké části nespĺňuje nároky ani u systemizací stanovených ukazatelů. Publikují se fakta (např.: v roce 1963 mělo vysokoškolské vzdělání jen 15,5% předsedů JZD, 13,3% hlavních zootechniků, 15,3% hlavních agronomů, 12,0% hlavních ekonomů atd.) a vytváří se tlak na odstranění brzd pozitivního vývoje (BURIAN, 1972).

Začíná se zlepšovat kvalifikační úroveň jednotlivých stupňů řízení, zlepšují se výsledky hospodaření, zvyšují se postupně příjmy družstevníků, jež se začínají přibližovat platům zaměstnanců státních statků a později i celostátnímu průměru. Tomu začíná odpovídat i úroveň bydlení: bývalé zemědělské usedlosti se modernizují, kůlny a stáje se přestavují na garáže a sociální vybavení bytů v družstevní výstavbě zpravidla se záhumenkovým hospodářstvím přestává počítat. Již v roce 1971 vybavenost bytů družstevních rolníků převyšuje v řadě ukazatelů (pračka, chladnička, kuchyňský robot i televizor) celostátní průměr cenzovní domácnosti (Statistická ročenka ČSSR 1972, s.97).

Pracovní doba družstevníků se začíná výrazně lišit od pracovní doby soukromých zemědělců. I když se nedají odbourat sezónní a mimosezónní období, hledají a nacházení se cesty rozložení pracovního času tak, aby životní způsob družstevníků se vyrovnával ostatním vrstvám obyvatelstva i v délce pracovní doby i v nároku na dovolenou, zdravotní péči atd.

Sociální vývoj od druhé poloviny šedesátých let (s různými peripetiemi) prokázal znovuovládnutí druhého stadia sociálního vývoje a potřebou MÍT se vyrovnal ostatním vrstvám obyvatelstva - nebo je dokonce překonal. Středoškolský a zejména vysokoškolsky kvalifikovaní družstevníci velkým procentem vkročili do stadia třetího - MÍT SE a kulturně disponovat dostatečně velkým prostorem volného času, který není limitován ani počasím, ani dobyt看em.

Poslední reprezentativní průzkumy provedené v této oblasti (1988/89 - BURIAN, 1991) indikovaly již nejsilnější obsazení stadia třetího pracovníky zodpovídajícími za práci druhých (42%), zatím co řadová pracovníci se téměř stejným dílem objevovali ve stadiu druhém (41,6%). Srovnání s pracovníky průmyslu a služeb vykazovalo zařazení družstevních zemědělců mezi tyto dvě kategorie, přičemž v řadových pracovnících dominovaly služby, u vedoucích pracovníků průmysl.

Co sdělit k vývoji posledních pěti let?

Proveďme exkurs do postojů a názorů těch, jichž se proces transformace zemědělství bezprostředně týká: vybrali jsme z šesti JZD dvě typická pro nadprůměr a podprůměr oblasti Severní Moravy. Za nadprůměrné označujeme Úsovsko (dále jen Ú), za podprůměrné Fryčovice (dále jen F).

Zde předkládáme odpovědi na otázky, jež jsou k obsahu našeho příspěvku relevantní:

1. Postoj k transformaci JZD: u obou souborů převládl názor, že bylo nutné ji provést - snad jinak a jinými nástroji. Opačného názoru ("žádné transformace nebylo třeba") bylo u F 22%, v Ú jen 11%.
2. Naděje na přežití podniku: u obou převládá názor "nějak se to zvládne". Názor "nezvládneme to" - F 16%, Ú 0%!
3. Perspektivní typ zemědělského podniku před rokem 1989:
F - 84% JZD, 8% st. statek, 8% soukromý zemědělec
Ú - 93% JZD, 3% st. statek, 4% soukromý zemědělec.
4. Perspektivní typ zemědělského podniku nyní:
F - 36% ZD, 48% jiné formy, 16% soukromý zemědělec
Ú - 80% ZD, 9% jiné formy, 11% soukromý zemědělec.
5. Optimální velikost soukromého zemědělského podniku nyní:
F - 8% (10 - 50 ha), 46% (50 - 100 ha), 46% (nad 100 ha)
Ú - 0% "-", 20% "-", 80% "-"
6. Jak bylo provedeno majetkové vypořádání ve vašem JZD:
F-20% spravedlivě, 46% ne zcela spravedl., 34% nespravedl.
Ú-38% "-", 58% "-", 4% "-"
7. Míra přínosnosti změn ve vedoucích funkcích:
F - 0% ano, 5% z velké části, 50% málo, 45% ne (nevím)
Ú - 18% "-", 33% "-", 23% "-", 26% "-"
8. Postoj vlastníků k navrácené půdě "co s ní ?":
F - 29% obhospodařovat, 64% pronajmout, 7% darovat-prodat
Ú - 3% "-", 90% "-", 7% "-"
9. Příčiny rozpadu JZD definovali zkoumaní družstevníci v obou souborech jako výslednici agrární politiky státu. Soubor ZD Fryčov stejným dílem viděl tyto příčiny i v neschopnosti současného vedení družstva. Agrární politice státu vytýkají:
 - vypovězení úvěrů na trvale obracející se zásoby
 - zvýšení úrokové sazby z 6 na 19%, zvýšení kontokorentního úvěru z 5 na 22%, zvýšení úroků z ostatních úvěrů až na 24%
 - zrušení diferenciálních a cenových příplatků
 - neplnění dohody o garantovaných cenách základních zemědělských výrobků
 - růst cen vstupů do zemědělské výroby o více než 100%, jež způsobují, že realizační cena je namnoze nižší, než cena výrobní

- k tomu se připojují problémy s odbytem masa a mléka a
- pomalý postup legislativně právních opatření, znesnadňující uzavření transformačního procesu a solidní start v nových podmínkách.

Ze srovnání výpovědí pracovníků nadprůměrného (a i v dnešních podmínkách prosperujícího) a podprůměrného (dnes již v likvidaci se nacházejícího) d r u ž s t v a vyplývá, že naši družstevníci dokázali správně odhadnout postavení svého podniku, dokázali vyjádřit míru svého ztotožnění s ním a logicky posoudit hranice prosperity různých typů zemědělských podniků.

V současné době sociální situace zemědělské populace vesměs poklesla. Platy pracovníků ZD se snížily z nadprůměru (v druhé polovině 80 let) na dolní čtvrtinu v roce 1993 (vůči celostátnímu rozptylu profesních platů). Tendence po vyrovnávání životní úrovně záhumenkovým hospodářstvím naráží na odpor proti ztrátě dosaženého životního způsobu (to jest i 8 hodinové pracovní doby a nakládání s volným časem kulturním způsobem). Zájem o soukromé hospodaření nedosahuje v průměru ani 8% - a nelze očekávat výraznější změnu, protože způsob života, který předznamenal konec dvacátého století se střetává s životním způsobem tradičně hospodařícího zemědělce, provozujícího rostlinnou i živočišnou výrobu. Tím není řečeno, že n i k o m u soukromá zemědělská malovýroba není blízká. I takoví lidé se vždy najdou - stejně jako horolezci, nebo kajakoví mořeplavci. Ale na to je třeba mít specifické vlastnosti a schopnosti, vymykající se průměru.

Naše zemědělství uplynulých 40 let rozvinulo velkovýrobní typy hospodaření. Sanovalo se vysoce kvalifikovaným potenciálem pracovních sil. Ale - zbavilo pracovníky pocitu, že pracují na svém, že je v jejich zájmu dosahovat lepších než průměrných výsledků, když vše se nachází pod kuratelou strany a státu, kteří nakonec vše nějak p ř e r o z ě l í .

Platí-li, že ceny určuje velkovýroba, realizovaná v lepších než průměrných podmínkách - pak lze rozvinout možnosti jež zbyly - do oněch podmínek.

Zákon, že zvítězí systém (podnik, instituce) , který má ve srovnatelných funkcích kvalifikovanější a angažovanější lidi - našemu zemědělství v oblasti kvalifikace přihrává, v oblasti angažovanosti jsme schopni (i jako sociologové) pomoci najít cesty nejuhodnější a nejkratší.

Odkazy a literatura:

1. BLÁHA, I. A.: Sociologie sedláka a dělníka, Praha 1935
2. BURIAN, A.: Potřeba zemědělských inženýrů ..., In: Acta univ. agriculturae, 1972, č.2
3. BURIAN A.: Výchova osobnosti manažera, ProSoft 1991
4. ČEP, T.: Životní spotřeba a zemědělské rodiny jako sociologický problém, Brno 1934
5. FRANĚK, R.: Některé problémy sociálního postavení rolnictva v Čechách na konci 19. a počátkem 20. století. Praha 1967
6. HERBEN, J.: Hostišov, Praha 1907
7. HOLEČEK, J.: Selství, Praha 1928
8. LOM, F.: Problémy oddlužování zemědělských usedlostí v letech 1940 - 1953, Projekt a vyhodnocení dat (Brno 1979)

9. MICHEK, J.: Tendence vývoje pracovních sil v čs. zemědělství, In: Sborník prací filosofické fakulty, Brno 1965
10. ŘÍHA, O.: Hospodářský a sociálně politický vývoj ČSR, Práce 1946